UOT 631.635.64.529

XİYAR SORTNÜMUNƏLƏRİN VƏ HİBRİDLƏRİNİN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ BİOMORFOLOJİ TƏSƏRRÜFAT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

E.İ. ALLAHVERDİYEV, S. Ə. İSMAYILOVA
AKTN Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu

Tədqiqatın annotasiyası müxtəlif coğrafi mənşəyə malik kolleksiya sortnümunələrin və hibridlərin bioloji əlamətlərinin və qiymətli təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işləri nəticəsində sortnümunələr və yeni hibridlər arasından seleksiya nümunələri seçilmişdir.

Açar sözlər: *seleksiya, hibrid, aqrotexnika, bioloji, morfoloji xüsusiyyətlər.*

Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin ilk illərində aqrar sahənin böhran vəziyyətə düşməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının xeyli azalması müşahidə olunurdu.

Məlum olduğu kimi ölkə əhalisinin əsas növ ərzaq məhsullarına tələbatlarının ödənilməsi zamanı əhalinin şəxsi istehsalında idxal məhsullarının payının 20 %-i aşması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin pozulması hesab edilir. Həm də bu zaman həyati əhəmiyyətə malik vacib sahə kimi kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın başqa sahələrinin inkişafına göstərə biləcəyi kumulyativ təsiri itir. Ona görə də bu meyar gözlənilməklə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazasının inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, səh.158].

Aqrar – Elmi qarşısında ən başlıca vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, aparılmış elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilsin. Bu problemin həlli üçün Respublikamızda bütün şərait vardır. Belə ki, torpaq və iqlim şəraiti imkan verir ki, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Tərəvəzçilik İnstitutu yeni tərəvəz, bostan və kartof bitkilərinin sortlarını yaratmaqla onun toxumçuluğu və becərmə texnolojiyası ilə məşğul olsun [4, səh. 60].

Ölkəmizin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də respublika əhalisini yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullrı ilə təmin etməkdir.

Respublikada müxtəlif tərəvəz bitki növlərinin məhsuldar sortlarının seçilməsi, yeni, əlverişli sort və hibridlərin yaradılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Tərəvəz bitkilərinin seleksiyası ilə məşğul olmaq vacib və zəruridir.

Xiyar bitkisinin seleksiya işini gücləndirmək üçün xaricdən alınmış müxtəlif coğrafi mənşəli sortnümunələrin bioloji təsərrüfat xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Ancaq bu sortnümunələrin bəziləri yerli şəraitə uyğun olaraq daxili imkanlarını biruzə verə bilmir, bəziləri isə müsbət keyfiyyətlərini göstərməklə gələcək seleksiya işlərində istifadə olunur.

Tədqiqat işini normal aparmaq meteoroloji faktorlardan çox asılıdır. Yaradılan sortlar hamısı eyni dərəcədə havanın hərarətinə, nəmliyinə, quraq keçməsinə, küləkliliyinə və hava şəraitinin kəskin sürətdə dəyişməsi nəticəsində əmələ gələn xəstəlik və zərərvericilərə davamlı ola bilməz.

İnsanın ən çox istifadə etdiyi tərəvəz məhsullarından biri olan xiyar dad keyfiyyətinə və müalicəvi əhəmiyyətinə görə böyük maraq kəsb edən, qədim zamanlardan istifadə edilən və hal-hazırda geniş yayılmış tərəvəz bitkilərindən biridir. Xiyar bitkisindən həm təzə, həm də turşuya qoyulmuş halda bütün il boyu istifadə edilir ki, bu da onun geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Xiyar bitkisinin 94-97 %-ni su, yalnız 3-6 %-ni isə quru maddə təşkil edir. Lakin bu azacıq quru maddənin tərkibində çoxlu miqdarda mürəkkəb və qiymətli birləşmələr vardır ki, bu da insan orqanizmi üçün lazımi mineral duzlar, üzvi turşular, fermentlər, efir yağları və vitaminlərdən ibarətdir.

Xiyarın tərkibində orqanizm üçün lazım olan pektinləşdirici ferment vardır ki, bu da pektin və kazein hidroliz edir, bu isə insan tərəfindən qəbul olunan qidanın zülalının mənimsənilməsinə səbəb olur.

Xiyarın ödqovucu, sidikqovucu xüsusiyyəti vardır. Şirəsi kolit əleyhinə xeyirlidir. Xalq təbabətində bioloji yetişmiş meyvələri bişirilərək suyu sarılıq əleyhinə içilir. Xiyar şirəsi ilə dərini sildikdə ona parlaqlıq verir, ləkələri təmizləyir [2, səh.31].

Birillik bitkidir. Kök sistemi çox qısa mil kökdən və çox şaxələnən, əsasən torpağın 8-10 sm-lik üst hissəsində yerləşən yan köklərdən ibrətdir. Gövdəsi ilan tipli, şaxələnən, beşüzlü, qabırğalı və tüklüdür. Yarpaqlar saplaqlı, zəif beşpəncəli tüklü saplağın birləşmə yeri kəsikdir. Onlar formaca ürəkvari və künclü ürəkvaridir. Xiyar birevli, bircinsli entomofil yolla çarpaz tozlanan bitkidir. Çiçəkləri erkək dişi tipli və hermofrodit olmaqla, bitki üzərində onların nisbəti müxtəlif cinsiyyət tiplərində müxtəlif olur. Çiçək tacı 5 ləçəkdən ibarətdir və onlar yarıya qədər

bitişikdir. Erkək çiçəklərdə 5 erkəkcik vardır və onlaarın dördü cüt-cüt birləşmiş olur. Dişi tipli çiçəklər aşağı yumurtalıqlıdır [1, səh.120].

Xiyarın meyvəsi yalançı giləmeyvədir. Xiyar istiliyə tələbkardır. Bitkilərin boy və inkişafı üçün optimal temperatur 22-28 ^{0}C hesab edilir. Xiyar işığa az tələbkardır və qısa gün bitkisidir. Yaxşı havalanan, humusla zəngin torpaqları çox sevir. Üzvi gübrələrə tələbkardır.

Cədvəl 1.

Kolleksiya sahəsində olan sortnümunələrin qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri (2016-2017-ci illər)

TETİ-nin kataloq nömrəsi	Sortnümunələrin adı	Mənşəyi	Meyvənin kütləsi, q-la	Bir bitkidən alınan məhsul, kq-la	Meyvənin uzunluğu, sm-lə	Vegetasiya müddəti günlə
Nəzarət	Azəri sortu	Azərbaycan	175,0	2,1	14,0	76
43	Xarici sortnümunə	İran	220,0	5,6	16,0	75
44	Yerli sortnümunə	Gəncə	115,0	4,3	14,5	73
46	Yerli sortnümunə	Naxçıvan	143,0	5,2	13,0	73
47	Hazera F_1	İran	148,0	1,7	12,0	75
48	Aist	ÜBİ	180,0	1,1	14,0	73
49	Feniks	ÜBİ	130,0	0,9	13,0	75
50	Ciftlik	Türkiyə	200,0	1,3	15,0	73

Cədvəl 2

Seleksiya pitomnikində olan sortnümunələrin qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətləri (2016-2017-ci illər)

TETİ-nin kataloq nömrəsi	Sortnümunələ-rin adı	Ümumi məhsul sen/ha	Əmtəəlik məhsul, sen/ha	Əmtəəlik məhsul, %-lə	Nəzarətə görə, %-lə	Meyvənin kütləsi, q-la	Vegetasiya müddəti, günlə
Nəzarət	Konkurent	442,0	340,0	76,9	100,0	185,0	74
1	Timun tera	278,2	223,0	80,2	62,9	180,0	73
3	Timun putri	476,0	498,0	85,7	107,7	175,0	73
Nəzarət	Azəri	425,0	374,0	88,0	100,0	210,0	76
5	Ustyuq	561,0	510,0	90,9	132,0	215,0	73
7	Kapelka	346,8	265,2	76,5	81,6	210,0	75
8	Semkros	637,5	586,5	92,0	150,0	255,0	75

Tədqiqat işi 2016-2017-ci illərdə Abşeron bölgəsində yerləşən Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Yardımçı Təcrübə Təsərrüfatının shəsində aparılmışdır.

Tədqiqat üçün material TETİ-nin genofondundan götürülmüş sortnümunələrdən, hibridlərdən və ÜBİ-dan alınmış müxtəlif coğrafi mənşəli kolleksiya nümunələrindən ibarət olmuşdur.

Təcrübədə 17 sortnümunə başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində, seleksiya pitomnikində yerləşdirilmiş və nəzarət sortlarla müqayisə olunmuşdur. Sortnümunələr əvvəlcədən arat olunmuş yuvalara 3-4 ədəd cücərmiş toxum qoymaqla, 140 x 35 sm sxemi ilə mayın birinci ongünlüyündə aparılmışdır.

Bitkilərdə 2-3 yarpaq əmələ gəldikdən sonra hər yuvada 2 bitki saxlamaqla seyrəltmə aparılmış, hər suvarmadan sonra kətmənləmə, dibdoldurma işləri yerinə yetirilmişdir.

Mineral gübrələrdən yemləmə kimi istifadə olunmuşdur.

Başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində 7 sortnümunə Azəri sortu ilə təkrarsız olaraq, müqayisəli öyrənilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi fenoloji müşahidələrin nəticəsinə görə vegetasiya müddətinin uzunluğu sortnümunələrdə 73-75 gün arasında dəyişmişdir. Nəzarət sortda isə 76 gün olmuşdur.

Sortnümunələrdə bir bitkidən alınan məhsul 0,9-5,6 kq arasında dəyişmişdir. Nəzarət sortda isə 2,1 kq olmuşdur. Bir bitkidən alınan məhsulun miqdarına görə 43 və 46 nömrəli nümunələr fərqlənmişlər (5,2-5,6 kq). Ən az isə 49 nömrəli nümunədə olmuşdur.

Meyvənin kütləsi sortnümunələrdə 115,0-220,0 q, nəzarət sortda 175,0 q olmuşdur.

Meyvənin uzunluğu da sortnümunələrdə 12,0-16,0, nəzarət Azəri sortunda isə 14,0 sm olmuşdur (cədvəl 2).

2 saylı cədvəldən göründüyü kimi vegetasiya müddətinin uzunluğu sortnümunələrdə 73-75 gün arasında dəyişmişdir. Nəzarət sortlarda isə 74-76 gün olmuşdur.

Ümumi məhsuldarlıq sortnümunələrdə (1 və 3) 278,2-476,0 sen/ha, nəzarət Konkurent sortda isə 442,0 sen/ha olmuşdur. 5,7 və 8 nömrəli sortnümunələrdə 346,8-637,5 sen/ha, nəzarət Azəri sortunda isə 425,0 sen/ha olmuşdur.

Əmtəəlik məhsul 1 və 3 nömrəli sortnümunələrdə 223,0-408,0 sen/ha, nəzarət sort Konkurentdə 340,0 sen/ha olmuşdur. 5,7 və 8 nömrəli nümunələrdə 265,2-586,5 sen/ha, nəzarət Azəri sortunda isə 374,0 sen/ha olmuşdur. Ən yüksək məhsul 5 və 8 nömrəli nümunədə olmuşdur (561,0-637,5 sen/ha).

Meyvənin kütləsi sortnümunələrdə 175,0-255,0 q, nəzarət sortlarda isə 185,0-210,0 q olmuşdur.

Nəticələr

1. Qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə seleksiya və toxumçuluq şöbəsinin genofondundan götürülmüş sortnümunələr, xaricdən (ÜBİ-dən, İran və Türkiyə) alınmış kolleksiya nümunələri və yerli sortnümunələri kolleksiya sahəsində və seleksiya pitomnikində öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir.
2. Sortnümunələr müxtəlif yetişkənliyə, məhsuldarlığa, xəstəlik və zərərvericilərə, abiotik

amillərə qarşı davamlılığına və biomorfoloji keyfiyyət göstəricilərinə görə öyrənilmiş və seçilmişdir.

3. Kolleksiya sahəsində 7 sortnümunə nəzarət Azəri sortu ilə, seleksiya pitomnikində isə 5 sortnümunə Azəri və Konkurent sortu ilə müqayisəli öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir. Bu sortnümunələrdən 43, 44, 45, 48, 5, 7 və 8 nömrəli nümunələr fərqlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.T.Məmmədzadə Abşeronda becərilən xiyar sortlarının biomorfoloji xüsusiyyətləri. Bakı, Qanun 2008, səh. 120. 2. Məmmədov F.H., İsmayılova S.Ə. Tərəvəz və bostan bitkilərinin seçilmiş kolleksiya nümunələrinin bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri. "Aqrar Elm Jurnalı". 2014, II hissə, səh.31. 3. Tərəvəzçinin sorğu kitabı. Azərbaycan Elmi-Tətbiqat Tərəvəzçilik Institutu. Bakı-Qanun -2006, səh. 158-162. 4. B.T.Məmmədzadə, S.Ə.İsmayılova Azərbaycanda tərəvəzçilik, bostançılıq və katrofçuluq inkişaf tarixi və ərzaq təminatında yeri. Azərbaycanda yetişdirilən xiyar sortları, becərmə texnologiyası və toxumçuluğu səh. 60-66. "Asim-2010" MMC.

Биоморфологические и экономические характеристики коллекционных сортообразцов огурцов

Э. И.Аллахвердиев, С.А.Исмаилова

В статье дана информация о результатах исследования по изучению биоморфологических и экономических ценных свойствах коллекционных образцов огурцов. В результате оценки среди образцов и гибридов были выделены сорта огурцов.

Ключевые слова: *селекция, гибрид, агротехника, биологические, морфологические признаки.*

Biomorfological and economical characteristics of samples of collected cucember

E.I.Allahverdiyev, S.A. Ismayilova

In the article there is given information about results of biomorfological and economical characteristics of collection samples of cucumbers.

As a result of the sample and hybrid assessment the sorts of selection samples were selected.

Key words: *selection, hybrid, agrotechnics, biological, morfological characteristics.*

teti_az@mail.ru